PALEO-AKTUEEL 14/15

ARCHEOLOGIE IN 2002 & 2003

RUG

Met de jaarlijkse uitgave van Paleo-aktueel
geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie
inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut

Vormgeving: Nynke Tiekstra & Roelf Barkhuis
Omslagontwerp: Nynke Tiekstra
Foto omslag: het skelet uit graf 398 te Oosterbeintum (pp. 146–149)

ISBN 90 807390 06

Adres van de redactie
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
Poststraat 6 9712 ER Groningen
tel. 050 363 6712 fax 050 363 6992
gia@let.rug.nl

Adres van de uitgever
Barkhuis Publishing
Zuurstukken 37 9761 KP Eelde
tel. 050 3080936 fax 050 3080934
info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

©2005, Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien. Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie

Paleo-aktueel 14/15

Archeologie in 2002 & 2003

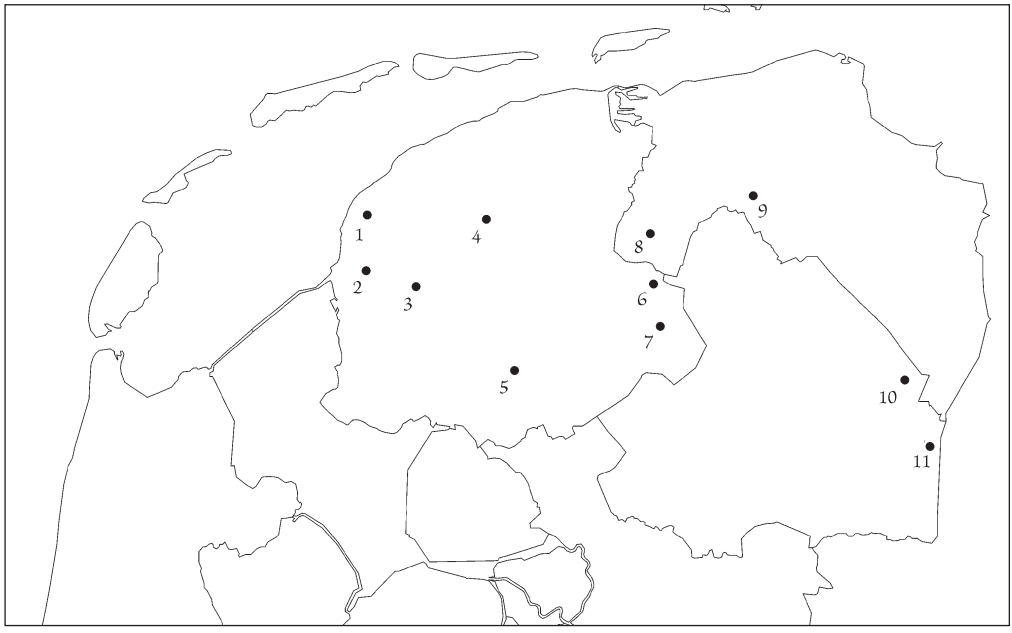
redactie

Jurjen M. Bos
Daphne Maring
Dick Stapert

Groningen
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
&
Barkhuis Publishing
2005

In dit nummer: 1) Nederland, 2) Italië, 3) Griekenland, 4) Syrië, 5) Egypte, 6) Mali, 7) Duitsland.

In dit nummer: 1) Wijnaldum, 2) Pingjum, 3) Wommels-Stapert, 4) Leeuwarden, 5) Joure, 6) Siegerwoude, 7) Oosterwolde, 8) Trimunt, 9) Groningen, 10) Borger, 11) Emmerhout.

Inhoud

Voorwoord ix

H.T. Waterbolk
Het geheim van het oude heideland 1

Veerle Rots, Dick Stapert en Lykke Johansen
Spitsen van Siegerswoude (Fr.), Emmerhout (Dr.) en Luttenberg (Ov.): Gebruikssporenonderzoek 11

Lykke Johansen, Marcel Niekus en Dick Stapert
Twee vuurmakers van vuursteen van het type Rijckholt 16

R.T.J. Cappers en W.A. Ytsma
Hazelnoten en mobiliteit in het Boreaal 21

Henny Groenendijk
Grote mesolitische afslagbijl uit Trimunt, gem. Marum (Gr.) 27

Wietske Prummel en Marcel J.L.Th. Niekus
De laatmesolithische vindplaats Jardinga: de opgravingen in 2002 en 2003 31

P.J. Baak, S. Bottema, R.T.J. Cappers en H. Woldring
Vegetatiehistorie van Jardinga (Fr.) 38

Sytze Bottema
Vreemde activiteit en vreemd pollen aan de Tjonger (Fr.) 45

Nicolien Bottema-Mac Gillavry
Hergebruik van hout in de prehistorie? 48

Bjørn Smit en Daan Raemaekers
Waardevol vuursteen? Waardering en selectie
van steentijdvindplaatsen in pleistoceen Noord-Nederland 54

R.T.J. Cappers, Y. Boekema en S.A. Mulder
Zaadgrootte als domesticatiekenmerk 58

O.H. Harsema
De wereld gezien door vogel-ogen, of: de rol
van roof en diefstal in de verbreiding van de kennis van het agrarische bestaan 64

Elsa Kleine, Henk Woldring, René Cappers en Peter Attema
Holocene vegetatiegeschiedenis van de Sibaritide (Calabrië, Italië):
analyse van het pollenmateriaal uit Lago Forano 68

D.C.M. Raemaekers
Over benen werktuigen en deposities van runderhorens.
De betekenis van de categorieën wild en gedomesticeerd voor de Swifterbantcultuur 74

Ilona Kaptein
Archeozoölogisch onderzoek
van paardachtigen (*equidae* sp.) uit het vroegneolithische Nabije Oosten 78

J.E.A. Jans en R.T.J. Cappers
Brood- & macaronitarwe in het oude Egypte: een late oogst 82

Sofia Voutsaki
The Argolid, 2000–1500 BC: a new project based at the GIA 89

Peter Attema, Rik Feiken, Tymon de Haas, Martijn van Leusen en Joke Oosterhuis
Survey in het dal van de Astura, 2003 92

S.A. Mulder en R.T.J. Cappers
Een mossenatlas van indicatorsoorten voor archeobotanisch onderzoek 98

Reinder Reinders
Archeologische vindplaatsen in de vlakte van Soúrpi.
Voorlopige resultaten van de surveys in 2000 en 2002 104

Peter Attema, Jan Delvigne en Martijn van Leusen
Recent onderzoek in de omgeving van de Timpone Motta,
Francavilla Marittima (Calabria), en het *Raganello Archaeological Project* 111

M.A. Tensen, O.M.H. de Vries, J. Hille en R.T.J. Cappers
Moleculair onderzoek aan oude tarwe uit Egypte 117

Pieter Baak
Maalstenen bij de Dogon (Mali) 122

P.B. Kooi en M.J.M. de Wit
Borger *revisited*, de nederzetting op de Daalkampen (Dr.) 129

Inger Woltinge en Wietske Prummel
Wommels-Stapert (Fr.): botmateriaal uit de vroege en midden-ijzertijd 134

T. Blokzijl
Wonen en werken: commerciële activiteiten en Romeinse kust-*villae* in Latium (Midden-Italië) 139

J.T. Zeiler
Paardenrookvlees uit Kesteren (Gld.) 143

Egge Knol en Xandra Bardet
Fremde im Frühmittelalter: Noord-Nederland 146

Ypie Aalders, Helle Molthof, Wieke de Neef en Reinder Reinders
Nagels en plaatjes uit Wijnaldum (Fr.).
Aanwijzingen voor Friese klinkerschepen in de vroege Middeleeuwen? 150

Jessica Grimm
Monnikenwerk 155

A. Jager
De Vischmarktpijp en de Brol te Leeuwarden (Fr.) 159

F. Vrede
Archeobotanisch onderzoek van de beerput van de Latijnse School in Groningen (Gr.) 165

A. Jager
Kerkstraat 5–9 te Pingjum (Fr.) 171

V.R. Ridderbos en J.M. Bos
Laat 18e-eeuws pottenbakkersafval uit Joure (Fr.) 175

Voorwoord

Dit jaar is in vele opzichten een memorabel jaar geweest voor Paleo-aktueel, het bij-de-tijdse jaarboek van het Groninger Instituut voor Archeologie. Het belangrijkste feit waarmee wij werden geconfronteerd was de pensionering van de spil van de redactie, Mette Bierma. Na 13½ jaar moesten wij afscheid van haar nemen, zij het niet van haar adviezen.

Dan werd Paleo-aktueel voor het eerst een dubbelnummer over het onderzoek in de jaren 2002 en 2003. De uitgave liep helaas vertraging op; het vertrek van Mette speelde daarin natuurlijk mee, maar ook de onderwijsvernieuwing waarmee vele auteurs te maken kregen speelde een rol bij de aanlevering van artikelen.

Een extra dik dubbelnummer dus, maar we hopen van nu af aan weer echt aktueel te zijn, en jaarlijks te verschijnen, mede door de – weer een verandering – nieuwe uitgever, die zich met grote inzet bezighoudt met een nieuwe opmaak, samen met oude en nieuwe medewerkers van de tekenkamer: Jan Smit, die het omslag van de eerste nummers van Paleo-aktueel ontwierp, ging in 2004 met pensioen.

Een dubbelnummer, over 2002 en 2003, maar sommige auteurs waren zo gretig dat ook al een beetje 2004 wordt belicht. Volgend jaar meer. Ook nog, in 2004, kroonjaren voor de collegae Butler, Van Zeist, Waterbolk en anderen. Waterbolk bijt in deze aflevering de spits af met een persoonlijke terugblik op het reilen en zeilen van de archeologie en haar beoefenaars in Drenthe vanaf de tijd van Reuvens.

De redactie spreekt de hoop uit dat de vele nieuwe studenten en de vele nieuwe tijdelijke medewerkers komend jaar zullen bijdragen aan Paleo-aktueel 16, maar ook natuurlijk de amateurs in de regio's.

De redactie

Monnikenwerk

Jessica Grimm[1]

In het voorjaar van 2003 werd het *Niedersächsisches Institut für historische Küstenforschung* (NIhK), Wilhelmshaven, gevraagd een kijkje te komen nemen op kasteel Jever te Jever (Duitsland). Tijdens restauratiewerkzaamheden in het voormalig keukengedeelte van het kasteel werd een holle ruimte aan de binnenzijde van de buitenmuur bij toeval vrijgelegd. Deze ruw in de muur gehakte nis was ten dele opgevuld met botten en botanisch materiaal. Ter plekke werd besloten de inhoud uit de nis te halen en voor verder onderzoek mee naar het instituut te nemen. Makkelijker gezegd dan gedaan! Eerst is nog geheel en al archeologisch verantwoord gewerkt met een schepje dat op een bezemsteel werd gemonteerd en dan maar leegscheppen. Dat duurde een beetje te lang, dus werd besloten de hulp in te roepen van: een industriële stofzuiger.... Tot zover dit spannende verhaal; een publicatie is in voorbereiding.

Enkele maanden later tijdens een werkbezoek bij de *Bodendenkmalpflege* in Mecklenburg-Vorpommern, op Kasteel Jever, bleek de vondst helemaal niet zo *einzigartig* als gedacht. Men wist te vertellen dat al jaren geleden eenzelfde soort vondst in het voormalig Katherinenklooster in Stralsund was gedaan. Tegenwoordig bieden deze kloostergebouwen onderdak aan het *Kulturhistorisches Museum*. Op naar Stralsund dus. En ziedaar, in een vitrine bevond zich de inhoud van de muurnis (fig. 1). De organische resten uit deze vondst bleken nog niet uitgewerkt te zijn, dus kwamen ze een paar dagen later, per post, naar Wilhelmshaven.

Het Dominicaanse Katharinenkloster in Stralsund werd in 1251 door de vorsten van Rügen gesticht. Het huidige complex bestaat uit meerdere gebouwen uit verschillende periodes. Bouwhistorisch onderzoek heeft uitgewezen dat de muur met de nis uit de 13e/14e eeuw stamt en hiermee één van de oudste bewaard gebleven delen van het klooster is. Deze lange noord-zuid gerichte muur scheidt een tweeschepige zaal (nu

Fig. 1. De vitrine op de plaats van de muurnis met de inhoud van de muurnis (Foto: KHM).

Winterrefektorium genaamd) van de westelijke kruisgangvleugel en de grote drieschepige refter (*Sommerrefektorium*). Algemeen bekend is de nis onder de naam *Remternische*, die zich bevindt in een dichtgemetselde doorgang in deze muur. Uit- en ombouw van het kloostercomplex maakten de doorgang overbodig en zo werd deze vermoedelijk in de 15e eeuw dichtgemetseld. In 1988 werd deze dichtgemetselde doorgang tijdens restauratiewerkzaamheden geopend en zijn de vondsten geborgen. Helaas bestaan er van deze berging geen aantekeningen of foto's (Schneider, 2003).

Het materiaal uit de nis bestond uit glasscherven, twee houten kralen, een stukje leer, stofresten, botten en botanisch materiaal. Of het hierbij

Tabel 1. Samenstelling van het botmateriaal uit de Remternische.

Klassen	*Diersoort*	*n*	*g*	*MNI*
Huisdieren	Rund (*Bos taurus*)	9	80,0	2
	Schaap (*Ovis aries*)	1	30,0	4
	Schaap/Geit (*Ovis/Capra*)	32	109,1	
Wild	Gewone zeehond (*Phoca vitulina*)	1	5,7	1
	Muis (*Mus* sp.)	1	0,0	1
	Rat (*Rattus* sp.)	20	7,0	1
Vogels	Gans (*Anser anser* dom.)	24	51,1	7
	Kip (*Gallus gallus* dom.)	1	1,1	1
	Eend (*Anas plathyrhynchos*)	2	3,0	1
	Pauw (*Pavo cristatus*)	2	13,9	1
Vissen	Kabeljauwachtige (Gadidae)	7	0,0	1
	Baars (*Perca fluviatilis*)	34	1,5	3
	Snoek (*Esox lucius*)	51	31,5	2
	Haring (*Clupea harengus*)	18	0,0	2
	Geep (*Belone belone*)	7	0,0	1
	Zalm (*Salmo salar*)	4	0,6	1
	Karperachtige (Cyprinidae)	11	1,1	1
	Pos (*Gymnocephalus cernua*)	5	0,4	2
	Platvissen (Pleuronectidae)	3	0,0	1
	Zeelt (*Tinca tinca*)	1	0,5	1
Weekdieren	Landslak	1	0,2	1
	Totaal	235	336,7	35

gaat om de resten van één of meerdere maaltijden is niet meer te achterhalen. Er werden zowel glasscherven van ramen alsook van 30 à 40 glazen gevonden. Volgens Möller (1995) dateert dit glascomplex uit het midden van de 14e eeuw.

Van het botmateriaal konden 235 fragmenten gedetermineerd worden. Het ging hierbij om de resten van zes soorten zoogdieren, vier soorten gevogelte en tien vissoorten cq. visfamilies (zie tabel 1).[2] Verder werd een huisje van een landslak gevonden, evenals delen van een insect en delen van eierschalen.

Uit tabel 1 *Minimum Number of Individuals* (MNI) blijkt dat van de huisdieren (inclusief pluimvee) minstens 16 individuen en van de vissen minstens 15 individuen gevonden zijn. Dit bewijst dat zij een groot deel van de maaltijd(en) uitmaakten. Daarnaast werden de resten van tenminste een muis en een rat gevonden, evenals delen van een insect. Dit duidt erop dat de maaltijdresten redelijk vers in de nis belandden. Het, op een wervel van een gewone zeehond na, ontbreken van resten van jachtwild, duidt op de geringe betekenis van het jagen voor de vleesverzorging van de monniken.

Hoewel de vondsten waarschijnlijk de overblijfselen van slechts één of hooguit enkele maaltijden zijn, komen zij toch goed overeen met het algemene beeld van de veehouderij in de volle en late Middeleeuwen. In deze tijd werden in het Oostzeegebied namelijk vooral runderen en schapen gehouden. De pluimveehouderij nam in de loop van de Middeleeuwen steeds meer toe en leverde in de late Middeleeuwen een belangrijke bijdrage aan het menu van de plaatselijke bevolking (Benecke, 1994b; 2003a).

Gezien het feit dat de resten in het klooster werden gevonden, wekt het geen verbazing dat deze veel overblijfselen van vissen bevatten. De katholieke kerk verbood namelijk het eten van vlees op meer dan 100 dagen in het jaar. De kloosters hadden met betrekking tot het vasten een voorbeeldfunctie en bevorderden dan ook het vissen in rivieren en meren. Bovendien zijn uit de volle

Middeleeuwen de karpervijvers in de omgeving van kloosters goed bekend (Benecke, 2003b). Volgens Porada is niet alleen het vasten verantwoordelijk voor de grote bijdrage van vis aan het menu in de Middeleeuwen; veel meer was het hogere eiwitgehalte van vis ten opzichte van vlees doorslaggevend (Porada, 2003).

Met de formules van Brinkhuizen (1989: pp. 90–102) en de maten van Morales & Rosenlund (1979) was het mogelijk van enkele vissen de totale lengte te berekenen. Voor de snoeken leverde dit een lengte van 57 cm en van 107 cm op. De snoek van 107 cm is weliswaar een groot exemplaar, maar (tegenwoordig) geen zeldzame verschijning in de Stralsunder en Greifwalder Bodden. Voor de baarzen werd een lengte van ongeveer 25 cm berekend; een normale lengte (mondelinge mededeling Ralf Thiel, *Deutsches Meeresmuseum* Stralsund).

In de omgeving van Stralsund bevinden zich geen grotere waterlopen of meren. De gevonden zoetwatervissen baars, pos en zeelt stammen daarom waarschijnlijk uit de stadsvijvers die met water uit beekjes uit de omgeving werden opgestuwd. Geep, haring, zalm en de platvissen komen in de Oostzee voor. Het klooster bezat geen belangrijke gebieden buiten de stad en dus is het onwaarschijnlijk dat de vissen uit 'eigen productie' stammen (mondelinge mededeling Manfred Schneider).

Het voorkomen van resten van de gewone zeehond zou ook een uiting van het vasten kunnen zijn. De zeehond stamt evenals de vissen uit het water en werd misschien, net als de visotter, tot de vissen gerekend. Zo bood wellicht het eten van zeehondenvlees een welkome afwisseling binnen het menu in de vastentijd.

Bijzondere aandacht verdienen ook de gevonden foetale botjes van rund en een mogelijk foetaal bot van schaap/geit. Uit schriftelijke bronnen is bekend dat het eten van ongeboren of pasgeboren konijntjes tijdens de vastentijd mocht. Ze kwamen immers uit het waterige milieu van de baarmoeder en konden daarom tot de vissen gerekend worden (Benecke 1994a: p. 359). Analyses van botmateriaal uit Vlaamse kloosters onderbouwen, volgens Ervynck, deze praktijken echter niet. Er werden daar geen resten van zeezoogdieren, visotters, bevers of van foetale dieren gevonden (Ervynck 1997: p. 76). Een andere mogelijke verklaring voor het optreden van foetale botten in het vondstcomplex uit Stralsund zou een hongersnood kunnen zijn, waarbij men zelfs zwangere dieren slachtte. Het zou ook zo kunnen zijn dat het klooster een zwanger moederdier cadeau gekregen heeft dat een miskraam kreeg en waarvan vervolgens de botten in de nis gedumpt zijn.

Het voorkomen of ontbreken van skeletelementen, evenals de snij- en knaagsporen aan de verschillende botten, vertellen iets over de kookkunsten en tafelmanieren van de monniken. Zo zijn van rund, schaap en zeehond botten die normaal gesproken tot het slachtafval gerekend worden in het materiaal vertegenwoordigd. Dit duidt erop dat deze dieren als meer of minder complete schotels werden opgediend. De gevonden vogelsoorten zijn daarentegen vooral met delen van de poten, vleugels en borst vertegenwoordigd. De dertien gevonden ganzenvleugels zijn hiervan een goed voorbeeld. De meeste vissen werden compleet geserveerd. Alleen van geep, kabeljauwachtigen en de platvissen zijn uitsluitend wervels gevonden, wat er eerder op duidt dat deze vissen als moten werden geserveerd. Op verschillende botten van rund, schaap/geit, gans en pauw werden snijsporen aangetroffen. Bij de monniken was het gebruik van een mes voor het portioneren van het vlees dus gebruikelijk. Op de botten van gans en pauw werden echter ook knaagsporen, waarschijnlijk van mens, aangetroffen. Klaarblijkelijk namen de monniken de ganzenvleugels in de hand en kloven ze af.

De onverkoolde botanische resten uit de nis werden door D. Kučan gedetermineerd. Het gaat om de fruitsoorten: mispel *(Mespilus germanica)*, zoete kers *(Prunus avium)*, kriek *(Prunus cerasus)*, kwets *(Prunus domestica* ssp. *domestica)*, pruim *(Prunus domestica* ssp. *institita)* en perzik *(Prunus perbica)*. Verder werden resten van walnoot *(Juglans regia)*, hazelnoot *(Corylus avellana)* en sleedoorn *(Prunus spinosa)* gevonden. In de late Middeleeuwen steeg de welvaart van de stadsbewoners en door de verbetering van de transportwegen werd het mogelijk vruchten en noten over grotere afstanden te transporteren. De soortenrijkdom en hun hoge gehalte aan koolhydraten zorgden ervoor dat ze zeer geliefd werden (Kučan,

1998: p. 262).

De gevonden resten uit de *Remternische* in het voormalig Katharinenklooster in Stralsund laten ons dus zien dat de Dominicaanse monniken in de tweede helft van de 14e eeuw een gevarieerd menu voorgeschoteld kregen. In de vastentijd bestond het eten vooral uit verschillende vissoorten en tot vis verklaarde vleessoorten. Buiten de vastentijd werd ook vlees van rund en schaap/geit gegeten. Gevogelte in de vorm van gans, kip, eend en pauw kwam ook op tafel. Ten allen tijde werd de maaltijd gecompleteerd door verschillende soorten fruit en noten.

Hoewel we niet weten hoe dergelijke resten in nissen terecht zijn gekomen, kunnen we ons enkele scenario's voorstellen. Misschien eindigde een vrolijk feest in een knokpartij, waarbij met serviesgoed gegooid werd en wilde men deze resten snel verbergen om de vermanende woorden van een boze abt te ontgaan? Goed mogelijk is ook dat de monniken, net als veel van hun 14e-eeuwse tijdgenoten, het niet zo nauw namen met de hygiëne en, in plaats van af te wassen en op te ruimen, de zaak gewoon in de nis dumpten, wetende dat deze snel daarna door bouwactiviteiten afgesloten zou worden.

Summary

In the former Dominican monastery of St. Katharinen at Stralsund (Germany) a wall niche was found during restoration activities. The niche contained waste from one or more meals. In this article the zoological and botanical remains are presented, showing that the monks ate mostly fish or fowl accompanied by several kinds of nuts and fruits.

Noten

1. *Niedersächsisches Institut für historiche Küstenforschung*, Wilhelmshaven.

2. Dick Brinkhuizen van Materiaal en Monument dank ik hartelijk voor het helpen bij de determinatie van de visresten.

Literatuur

Benecke, N., 1994a. *Der Mensch und seine Haustiere. Die Geschichte einer jahrtausendalten Beziehung*. Stuttgart.

Benecke, N., 1994b. *Archäozoologische Studien zur Entwicklung der Haustierhaltung in Mitteleuropa und Südskandinavien von den Anfängen bis zum ausgehenden Mittelalter*. Berlin.

Benecke, N., 2003a. Haustierhaltung. In: N. Benecke, P. Donat, E. Gringmuth-Dallmer & U. Willerding (eds), *Frühgeschichte der Landwirtschaft in Deutschland*. Langenweissbach, pp. 178–191.

Benecke, N., 2003b. Jagd, Fischfang und Bienenzucht. In: N. Benecke, P. Donat, E. Gringmuth-Dallmer & U. Willerding (eds), *Frühgeschichte der Landwirtschaft in Deutschland*. Langenweissbach, pp. 192–195.

Brinkhuizen, D.C., 1989. *Ichthyo-archeologisch onderzoek: methoden en toepassing aan de hand van romeins vismateriaal uit Velsen (Nederland)*. Diss. Universiteit Groningen.

Ervynck, A., 1997. Following the Rule? Fish and Meat consumption in Monastic Communities in Flanders (Belgium). In: G. De Boe & F. Verhaeghe (eds), *Environment and Subsistence in Medieval Europe – Papers of the 'Medieval Europe Brugge 1997' Conference 9*. Zellik, pp. 67–81.

Kučan, D., 1998. Zur Ernährungsgeschichte des Spätmittelalters und der frühen Neuzeit in Oldenburg an hand der botanischen Untersuchungen der Altstadtgrabungen. *Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet 25*, pp. 243–279.

Möller, G., 1995. Mittelalterliches und renaissancezeitliches Hohlglas aus Stralsund. *Wismarer Studien zur Archäologie und Geschichte 5*, pp. 43–48.

Morales, A. & K. Rosenlund, 1979. *Fish Bone Measurements. An attempt to standardize the measuring of fish bones from archaeological sites*. Copenhagen.

Porada, H. T., 2003. Die pommerschen Klöster und Stifte als Nutznießer von Fischereiberechtigungen auf dem Stettiner Haff und seinen Nebengewässern vor und nach der Reformation. In: M. Schneider (ed.), *Klöster und monastische Kultur in Hansestädten. (=Stralsunder Beiträge zur Archäologie, Geschichte, Kunst und Volkskunde in Vorpommern 4)*. Rhaden, pp. 165–184.

Schneider, M., 2003. Aktuelle Grabungen im Remter des Stralsunder Dominikanerklosters St. Katharinen. Anmerkungen zur Baugeschichte und Funktion. *Pommern XLI*, Heft 2, pp. 2–7.